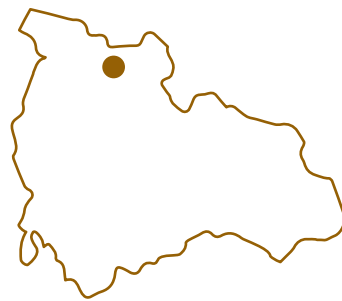

Kulturní krajina s agrárními tvary v podhůří Jeseníků

Cultural Landscape with Agrarian Elements in Jeseníky Foothills

Alena Halamičková – Tomáš Nitra – Romana Rosová

Abstrakt: Příspěvek se věnuje dokumentaci dochovaných agrárních tvarů, které vznikly v průběhu zemědělské činnosti v kulturní krajině podhůří Jeseníků zasažené kůrovcovou kalamitou. Vymezuje jejich jednotlivé typy na základě tvaru a velikosti, dokumentuje jejich výskyt v jednotlivých obcích a definuje přínos pro kulturní krajinu. Analyzuje rovněž vegetaci, která je v průběhu jejich existence pokryla. Sleduje zaznamenávání těchto prvků v archivních pramenech a historických mapách včetně dobové terminologie. Zabývá se i poškozením agrárních tvarů při likvidaci kůrovcové kalamity a na závěr se zamýšlí nad možnostmi jejich památkové ochrany.

Klíčová slova: agrární tvar; Jeseníky; agrární val; kulturní krajina; kůrovcová kalamita; památková ochrana; plužina

Recenzovaný odborný článek vznikl v rámci projektu DG20P02OVV008 *Paměť krajiny moravských a slezských Sudet v ohrožení*, financovaného z Programu na podporu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity na léta 2016–2022 (NAKI II).

Abstract: The article is dedicated to the mapping of preserved agrarian elements that have been created in the course of agricultural activities in the cultural landscape of Jeseníky affected by the bark beetle calamity. It defines their individual types on the basis of shape and size, maps their occurrence in individual villages and defines their contribution to the cultural landscape. It also analyses the vegetation that covered them during their existence. It traces the recording of these features in archival sources and historical maps, including contemporary terminology. It also looks at the damage to agrarian features during the bark beetle calamity clean-up and concludes by considering the possibilities for their conservation.

Key words: agrarian elements; Jeseníky; clearance cairn; cultural landscape; bark beetle calamity; heritage protection; field system

Peer-reviewed article was written in the framework of the project DG20P02OVV008 *Memory of the Landscape of the Moravian and Silesian Sudetenland in Danger*, funded by the Programme for the Support of Applied Research and Development of National and Cultural Identity 2016–2022 (NAKI II).

Úvod – vymezení území a objektu zájmu

Kulturní agrární krajina je v podhůří Jeseníků zachována ve značném rozsahu, neporušenosti a kvalitě, lokality již nějaký čas vede v patrnosti odborná veřejnost a jsou akademicky popsány a zhodnoceny.¹ Odborné poznatky však zároveň nejsou aplikovány v praxi, respektive prakticky využity k památkové nebo jiné ochraně.

Jedná se o kulturní agrární krajinu středověkého a raně novověkého původu, starší období se dají po převrstvování obtížně zachytit.² Převážnou většinu sídel ve sledovaném území tvoří „údolní“ lánové vsi táhnoucí se údolními podhůří Jeseníků, jejichž navazující plužina má záhumenicovou lineární formu.³ Prakticky celý obvod horského masivu

1 Nejnověji ve studii ZACHAROVÁ, Johana – RIEZNER, Jiří – ELZNICOVÁ, Jitka – MACHOVÁ, Iva – KUBÁT, Karel – HOLCOVÁ, Diana – HOLEC, Michal – PACINA, Jan – ŠTOJDL, Jiří – MATYS GRYGAR, Tomáš, *Historical Agricultural Landforms – Central European Bio-Cultural Heritage Worthy of Attention*, Land, MDPI, 2022, vol. 11.

2 ŠITNEROVÁ, Ivana – BENEŠ, Jaromír – KOTTOVÁ, Blanka – BUMERL, Jiří – MAJEROVIČOVÁ, Tereza – JANEČKOVÁ, Kristina, *Archeologický výzkum plujin a zemědělských teras jako fenoménu historické krajiny České republiky*, *Archaeologia historica*, 2020, roč. 45, č. 1, s. 144 ad. Zde i přehled bádání, terminologie, mezinárodní kontext a historie archeologického výzkumu agrárních tvarů. Text vyšel v rámci projektu NAKI *Identifikace a ochrana dochovaných pozůstatků historických plujin*, který probíhal v letech 2018–2022.

3 PEŠTA, Jan, *Plošný průzkum lidové architektury a venkovských sídel*, Praha 2015, s. 27. Více k problematice vývoje vesnických půdorysů a plujin viz ŠKABRADA, Jiří, *Nástin vývoje vesnických půdorysů a plujin v Čechách. K výpovědní schopnosti map stabilního katastru*, Brno 2022.

Obr. 1. Valštejn, kompaktní linie kamenic s doprovodnou zelení, pastviny, zástavba v údolí, foto: Tomáš Nitra, 2022

Obr. 2. Valštejn, mohutné kamenice doprovázené stromořadím po obou stranách v době vegetačního klidu, foto: Tomáš Nitra, 2017

Jeseníků lemují dochované plužiny s agrárními tvary.⁴ V rámci Moravskoslezského kraje pak zejména na straně východní, která dnes spadá do regionu Krnovska – Janovsko (Janov, Petrovice, malá část katastrálního území Jindřichova) a Holčovicko (Heřmanovice, Holčovice a jejich části, dříve samostatné obce Komora, Spálené, Hejnov), také sídla patřící ze správního hlediska k obcím Město Albrechtice a Holčovice (Valštejn, Ztracená

4 KUČA, Karel, *Oblasti dochovaných strukturálně výrazných plužin v České republice*, *Zprávy památkové péče*, 2014, roč. 74, č. 1, s. 35. Zde i přehled dosavadního bádání a výzkumu kulturní krajiny.

Obr. 3. Heřmanovice, vrch Salaš, čtyři varianty existence agrárních tvarů v krajině – kamenice v lese, kamenice v rámci pastviny, kamenice rýsující se pod terénem a hromadnice, foto: Tomáš Nitra, 2022

Voda, Dlouhá Voda, Česká Ves, Křížová, Liptaň ad.).⁵ Dále jihovýchodní (Andělskohorsko) a rýmařovská jižní část (Moravice Horní i Dolní, včetně Nové Vsi, ale i Stará Ves, a dále menší vsi v okolí Horního Města – Dobřečov, Rešov, Mirotínek ad.). Z Bruntálska je nutné zmínit alespoň specifické katastrální území Roudna s bývalými vulkány Velký a Malý Roudný, kde agrární valy místy tvoří balvany vulkanických hornin. V Olomouckém kraji, který zahrnuje západní a severní část podhůří Jeseníků, pak můžeme vyzdvihnout zejména některé enklávy na Šumpersku (Mladoňov, Třemešek, Maršíkov ad.), okolí města Jeseníku v údolí řeky Bělá a jejích přítoků (Staříč) a také Zlatohorsko, především Horní a Dolní Údolí.

Také zachovalost lidové architektury a venkovského urbanismu je v této oblasti z několika příčin vyšší než jinde, např. v Beskydech. Extravilány vesnic si uchovávají ráz dlouhodobého vývoje, který je málo narušen. Karel Kuča plužiny se zachovalým členěním nazývá strukturálně výraznými plužinami.⁶ Plužinám pod Hrubým Jeseníkem přikládá díky jejich početnosti a míře dochování dokonce evropský význam.⁷

Při průzkumu vesnických sídel a krajinného rázu vyšlo najevo, že nejsou pozoruhodné jen z hlediska dochovaného památkového stavebního fondu a malého narušení novodobou zástavbou (z 2. poloviny 20. století a pozdější), ale právě i bezprostředním okolím, které nese výrazné a podstatné informace o zemědělské činnosti před polovinou 20. století. Vyznačují se tím, co k podhorské vesnici bezprostředně patří – za zahradami domů navazujícími lány polí (dnes většinou louky a pastviny) s agrárními valy, stoupajícími do svahů. Při vzniku valů se vynakládalo velké úsilí, a to kontinuálně, neboť

5 KUČA, Karel, Horní Opavice, in: *Historické kulturní krajiny České republiky*, KUČA, Karel (ed.), Průhonice 2020, s. 169–171.

6 KUČA, K., Oblasti, s. 34. V letech 2012–2015 probíhal pod názvem *Ochrana a péče o historickou kulturní krajinu prostřednictvím institutu krajinných památkových zón* projekt NAKI, zabýval se již existujícími krajinnými památkovými zónami, současně ale zkoumal i další potenciál kulturních krajín České republiky.

7 KUČA, Karel (ed.) – KUČOVÁ, Věra – SALAŠOVÁ, Alena – VOREL, Ivan – WEBER, Martin a kol., *Krajinné památkové zóny České republiky*, Praha 2015, s. 30.

Obr. 4. Horní Údolí, rovnaná hromadnice v lesním podrostu, foto: Tomáš Nitra, 2022

kameny (skelet) se na polích objevovaly stále znovu a musely se stále znovu odstraňovat a ukládat.⁸ Ves by bez svého hospodářského zázemí nemohla existovat, jedná se o spojené nádoby. Obdělaná krajina a půda byla považována za „matku živitelku“, vznikala přitom účelově, anonymně.⁹

I. Agrární tvary v kulturní krajině

Jak tedy dotyčné útvary vznikly a jak konkrétně dnes vypadají? Reliéf zkoumané oblasti je kernou vrchovinou rozčleněnou řadou pravouhle uspořádaných údolí podhůří Jeseníků. Původní vegetační kryt představovaly převážně buko-jedlové lesy. V průběhu 13. století v kolonizačním období začala být přírodní krajina soustavně přetvářena činností lidské společnosti v krajinu kulturní. První významný antropogenní zásah znamenalo klučení lesa a přeměna získané půdy v pole, louky a pastviny. Tvář krajiny dále změnila zformovaná sídelní síť a také těžba drahých kovů a rud, zejména na Zlatohorsku a Andělskohorsku. Velmi výrazným krajínotvorným procesem se pak stalo zemědělství a orba, která kromě svého primárního účelu formovala (zahlazovala) reliéf a podílela se na urychlování eroze. Zemědělství zde bylo po staletí nejdůležitějším zdrojem obživy místního obyvatelstva, které obhospodařovalo krajinu maximálně i přes její limitované produkční možnosti dané přírodními podmínkami svahů v nadmořských výškách od přibližně 500 m do přibližně 800 m, spolu se značným podílem ruční práce až do vysídlení německého obyvatelstva provedeného v letech 1945–1946. Vysoký obsah kamene v půdním profilu, který je typický pro podhorské oblasti, ztěžoval orbu a růst plodin, a proto museli zemědělci kamení z půdy průběžně odstraňovat. Přebytky kamenivo vršili do podoby agrárních valů (kamenic), agrárních hald (hromadnic), nebo se stalo součástí mezí.¹⁰ Případně se mohlo jednat

8 RIEZNER, Jiří, *Agrární reliéfu a jejich vegetace v kulturní krajině Jesenicka*, dizertační práce, Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity 2007, s. 31, dostupné online: https://is.muni.cz/th/9957/prif_d/4444703/ [08. 07. 2024]. Zde i přehled předchozího výzkumu agrárních objektů.

9 CZAJKOWSKI, Petr – HOMOLA, Aleš – MARKEL, Martin – PONEŠOVÁ, Barbora – SVOBODA, František, *Krajina jako dílo. Barokní krajinou od Mikulova po Znojmo*, Brno 2016, s. 31.

10 RIEZNER, J., *Agrární formy*, s. 31.

Obr. 5. Ztracená Voda, větší množství menších oválných vršených hromadnic ve vyšší partii svahu Jindřichovy vyhlídky, v místě odlesnění v důsledku kůrovcové kalamity, foto: Tomáš Nitra, 2022

i o přechodné útvary. Zároveň se sbíraný kámen využíval na stavby v intravilánech vesnic – zídek, plotů, mostků, zpevňování břehů potoků a cest, zdění sklepů, základů a podezdívek domů, studní ad.

Rozlišujeme několik typů agrárních tvarů. Agrární valy (kamenice) jsou liniové prvky vymezující a oddělující lány plužinového systému vesnic, mohly být vršeny nebo skládány (rovnány) na sucho, a to s velkou pečlivostí, přičemž zábor místa a cenné půdy na hranici pozemků a parcel byl v případě rovnání (stavění suchých zdí) výrazně menší (obráz. 1). Je proto pravděpodobné, že v minulosti bychom rovnaných agrárních tvarů našli více. Dnešní pozorování v terénu zachycují rezidua původních rovnaných kamenic, mnoho míst a úseků se rozpadá, to, co se dnes jeví jako přirozeně vršená kamenice, mohla být dříve kamenice oboustranně rovnaná, která má po stranách vyskládaný zdi z větších kamenů a mezi nimi je prostor vyplňovaný drobnějším skeletem. Proces vzniku kamenic nemusel být náhodný, odhad celkové šířky kamenice při zahájení stavby bočních zdí mohli provádět dva sousední hospodáři ne snad hned v době po založení vsi a dělení pozemků, ale po určité době, kdy vyvstala nutnost.

Kamenice mohou dosahovat mohutných rozměrů, v případě Valštejna se uvádí délka jedné kamenice až 1,4 km,¹¹ výška místy až 2 metry, šířka kamenic je často kolem 3 metrů mezi rovnanými zdmi, výška a šířka se v rámci délky jedné kamenice proměňují, kolísají. Zároveň mohou dosahovat mimořádných hodnot jak v celkové délce v rámci katastrálního území, tak v zabrané ploše vzhledem k celkové ploše území. V případě modelového příkladu Komory se jedná celkem o 30,03 km. Průměrná šířka volně vršených kamenic je zde 6 m a výška 1 m, celková plocha všech kamenic představuje 6,11 % rozlohy katastrálního území.¹² Potkat se s nimi lze buď v otevřené nezalesněné krajině na svazích obklopujících jednotlivá jmenovaná údolí, které v současnosti slouží

¹¹ *Plužiny a agrární prvky*, dostupné online: <http://www.valstejn.cz/2016/10/05/pluziny-a-agrarni-prvky> [28. 08. 2023]. Internetové stránky Spolku Valštejn, který byl ustanoven v roce 2013 a který se mimo jiné zaměřuje na ochranu historického dědictví.

¹² RIEZNER, J., *Agrární formy*, s. 40. To potvrzují i výpočty výměr u jednotlivých usedlostí, viz kapitola IV.

Obr. 6. Horní Holčovice, lány jako agrární terasy, převýšení zhruba 2 m, foto: Tomáš Nitra, 2021

povětšinou jako louky a pastviny, nebo v druhotně zalesněných částech těchto svahů, případně s rezidui pod současným terénem (obr. 2, 3).

Také agrární haldy (hromadnice) mohou dosahovat impozantních rozměrů, jde o obdobu kamenic, ale v „bodové“ podobě kamenné haldy, s kupovitým tvarem a půdorysem přibližně kruhovým nebo oválným, jen málokdy jiným. I ony mohou být vršené nebo skládané, dochovaných skládaných hromadnic se ovšem na zájmovém území nevyskytuje mnoho, příkladné jsou v tomto směru hromadnice na katastrálním území Horního a Dolního Údolí nebo ve Farském údolí v Heřmanovicích. Umísťovaly se přímo na pole dle charakteru terénu, často ve vyšších partiích svahů (obr. 4, 5).

Dalším prvkem agrární kulturní krajiny jsou agrární terasy. Agrární terasy jsou svahově stupně tvořené zpravidla úzkou a dlouhou plošinou a příkřejším svahem terasy – mezi. Vznik teras byl zpravidla důsledkem dlouhodobého ukládání půdních částic na dolní straně parcely vedené po vrstevnici nebo mírně šikmo k ní, čímž se postupně zvyšovaly meze. Na ně byly někdy odkládány kameny vysbírané u polí. V některých úsecích jsou meze zajištěny zídками z vyskládaných kamenů. Archeologický výzkum odhalil i intencionálně v několika vrstvách skládané plochy kamenů pod úrodnou půdou teras, které sloužily jako opěrná konstrukce a drenážní vrstva.¹³ Terasy tedy byly v těchto případech prvotně skládané, terén se pro ně připravoval vyrovnáváním a drenážováním plochými kameny (obr. 6).

Rozdělení agrárních tvarů nelze pojímat striktně, existují příklady přechodných tvarů. Například kamenice může být situována na mezi, má tedy asymetrický profil. Nebo se kamenice proměňuje v opěrnou zídku terasy. Současně existují na prudších svazích i hromadnice, jejichž dolní část je vyskládána do rovných zdí, zatímco horní splývá s terénem.

II. Kulturní agrární krajina

Pro mnoho lokalit jmenovaných v úvodu platí, že fenomén agrárních tvarů se zachoval v různé míře a intenzitě, a také izolovaně, odděleně (např. lesem) od dalších, byť sousedních vesnic (např. Liptaň, Andělskohorsko, Rýmařovsko ad.). Existují však enklávy, které

¹³ ŠITNEROVÁ, I. – BENEŠ, J. – KOTTOVÁ, B. – BUMERL, J. – MAJEROVIČOVÁ, T. – JANEČKOVÁ, K., Archeologický výzkum, s. 154.

Obr. 7. Krajina údolí Opavice – vlevo zdola Dolní Holčovice, Horní Holčovice, Spálené, vpravo Komora, foto: Tomáš Nitra, 2022

jsou zachovány ve vysoké míře a současně na sebe bezprostředně navazují na větším území. Zejména na Krnovsku tvoří takovou vysoce sourodou strukturálně výraznou krajinu údolí řeky Opavice s katastrálními územími Heřmanovic, Holčovic, Spáleného, Komory, Dlouhé Vody, Valštejna, Ztracené Vody a navazující Křížové a České Vsi a údolí řeky Osoblahy s katastrálními územími Petrovic, Janova, částečně i Jindřichova, které se nedaleko sebe svažují přibližně ve směru západ–východ, s navazujícími údolími s přítoky. Agrární tvary, hlavně kamenice, zde kontinuálně přecházejí přes hřebeny do sousedních katastrálních území a přímo se propojují. Současně pojmáme agrární tvary jako součást terénního reliéfu. Agrární tvary jsou ekotopem pro rostlinná společenstva, stejně jako řadu živočišných druhů. Jde o prolínání kulturních a přírodních prvků, které dohromady tvoří neopakovatelnou symbiózu, krajinu s jedinečným *geniem loci*. Formálně se jedná o krajinu organicky vyvinutou – nevznikla dle jasné daného plánu, jako je tomu například u barokní komponované krajiny, ale vyvíjela se v důsledku hospodářské činnosti, z nutnosti, účelově a anonymně. Současně je krajinou reliktní, tedy takovou, v níž byl v minulosti vývojový proces v určitém okamžiku ukončen, nebo se proměnil v jiný¹⁴ (obr. 7).

Dříve po staletí obdělávaná půda se dnes nejčastěji využívá pro pastviny a louky – ty jsou také nejvhodnější pro údržbu a zachování hodnotných agrárních tvarů a také pro celkový vzhled a charakter krajiny. Současně byla ve 2. polovině 20. století podstatně rozšířena plocha lesa (hospodářsky využívaného, jehličnatého), který sestoupil výrazně níže po svazích směrem k intravilánům sídel. I v lese jsou agrární tvary dobře chráněny a přežívají bez výrazné újmy, zároveň se projevují i ve vzhledu krajiny, protože je po stranách doprovázejí listnaté stromy.

14 DOSTÁLEK, Jiří – EHRLICH, Marek – KUČA, Karel – KUČOVÁ, Věra – PACÁKOVÁ, Božena, *Metodika tvorby standardizovaného záznamu krajinné památkové zóny*, Praha 2014, s. 35; KUČA, Karel (ed.) – MALINA, Ondřej – SALAŠOVÁ, Alena – WEBER, Martin a kol., *Historické kulturní krajiny České republiky*, Průhonice 2020; EHRLICH, Marek – KUČA, Karel – KUČOVÁ, Věra – PACÁKOVÁ, Božena – PAVLÁTOVÁ, Marie – SALAŠOVÁ, Alena, *Typologie historické kulturní krajiny České republiky*, České Budějovice 2020.

Obr. 8. Krajina s návazností agrárních tvarů v katastrálních územích Křížové (dole) a České Vsi (nahore), foto: Tomáš Nitra, 2022

Kulturní krajina s agrárními tvary na mnoha z uvedených míst umocňuje venkovský charakter sídel a urbanismus lánových vesnic, je úzce propojena s lidovou architekturou a zástavbou. Intravilány vsí Heřmanovice a Petrovice jsou památkově chráněné, ovšem bez zahrnutí okolní krajiny (plužiny), která na ně bezprostředně navazuje. Kulturní agrární krajina je zde však natolik kompaktní, že by si zasloužila institucionální ochranu ve formě krajinné památkové zóny (dále jen KPZ). (obr. 8)

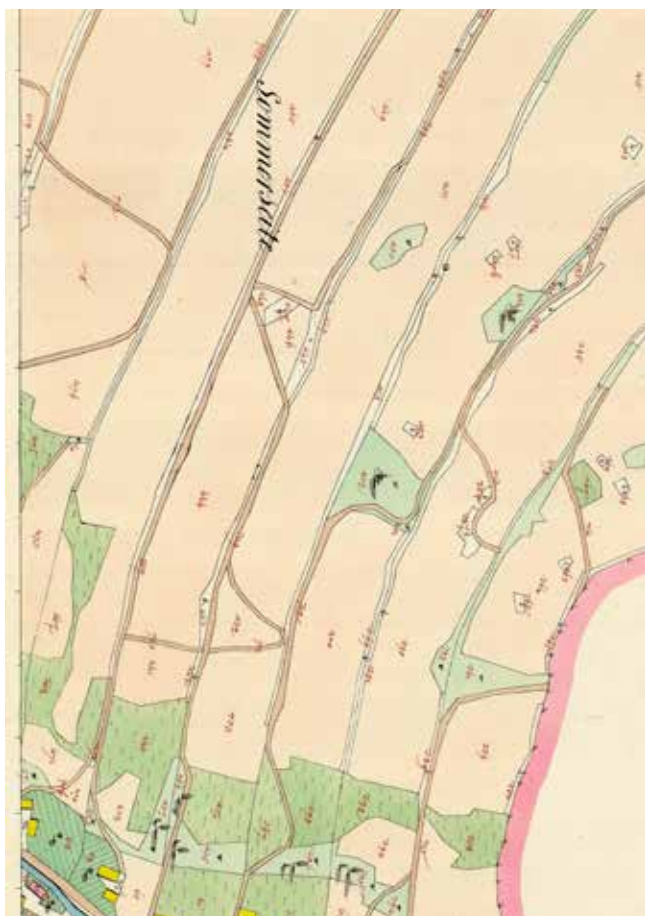
Význam a hodnoty agrárních tvarů a krajiny literatura posuzuje jednoznačně jako mimořádné. Historické agrární tvary představované agrárními terasami, valy a haldami:

- a) spoluvytvářejí geneticky komplikovaný přírodně-antropogenní reliéf a zvyšují geodiverzitu, za kterou je považována substrátová a morfologická rozmanitost určitého území
- b) jsou specifickým ekotopem pro rozmanitá rostlinná společenstva
- c) řadě druhů živočichů (malí savci, bezobratlí, plazi ad.) poskytují úkryt, možnost hnízdění a termoregulace (chladné štěrby x horký povrch v letním období)
- d) jsou hmotnými doklady lidské práce, které v minulosti vznikly za zcela odlišných ekonomických i sociálních podmínek, a dokumentují proces přeměny přírodní krajiny v krajinu kulturní, mají tedy značný kulturně-historický význam
- e) jsou v zalesněných oblastech indikátorem někdejšího rozsahu plužiny a mají tak význam pro výzkum vývoje využití půdy
- f) vypovídají o horninovém složení lokality
- g) mají značnou estetickou hodnotu a spoluvytvářejí ráz reliéfu kulturní krajiny podhůří Jeseníků
- h) plní protierozní funkci a zvyšují stabilitu svahu (platí pro meze a kamenice vedené po vrstevnicích či šikmo po svahu)¹⁵
- i) dotvářejí urbanistické souvislosti vesnických sídel – rytmus chalup či usedlostí odpovídá rytmu agrárních krajinných tvarů
- j) vzájemně se doplňují s historickými krajinnými architektonickými dominantami – kostely a jejich věžemi, hospodářskými nebo drobnými sakrálními stavbami v krajině

¹⁵ RIEZNER, J., *Agrární formy*, s. 41–42.

↑ Obr. 9b. Hejnov, současné zachycení systému lánů, mezi a cest v obdobném výseku, které odpovídá situaci před téměř 200 lety, foto: Gabriela Čočková, 2022

← Obr. 9a. Hejnov, příklad systému lánů na císařském povinném otisku mapy stabilního katastru z roku 1836, zdroj: Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, Císařské povinné otisky map stabilního katastru Morava a Slezsko, sig. 0679-2

- k) jedná se o skutečné stavby, které mají v krajině významné monumentální vyznění, strukturují ji specifickým způsobem jako žádné jiné objekty
- l) v mnoha vybraných případech je významná i samotná architektonická podoba těchto staveb, zvláště u skládaných typů teras, kamenic nebo hromadnic, hodnotná jsou místa křížení staré polní cesty s kamenicí s vyskládaným ukončením (Ztracená Voda, Hejnov, Komora), cenné jsou i úseky, kde jsou agrární lineární tvary skládané do oblouků (obr. 9).

III. Vegetace na agrárních tvarech v kulturní krajině

Vegetační kryt rostoucí na agrárních formách je typický druhovou, věkovou a prostorovou rozmanitostí. V zájmových územích jsme sledovali jeho druhovou skladbu, přítomnost jednotlivých vegetačních pater, souvislost porostu, situování vzhledem ke svahu a barevnou proměnlivost během roku. Zastoupení dřevin vychází z místních stanovištních podmínek, ovlivňuje ho složení agrárních forem a způsob hospodaření. Ve sledovaných lokalitách se nacházejí pouze dřeviny a bylinný podrost domácího původu, tedy společenstva přírodě blízká (obr. 10).

Vegetace agrárních tvarů na zemědělské půdě

V době intenzivního zemědělského hospodaření dle historických podkladů byly stromy a keře poměrně rozvolněné a zcela jistě méně plošně rozsáhlé než dnes. Součástí obhospodařování zemědělské krajiny bylo i využití mezí a kamenic pastvou, sečením a probírka náletových dřevin. Mladé dřeviny se mohly využívat i jako zásoba krmení včetně listů. Pravděpodobně nebylo udržováno velké množství vysokých stromů na kamenicích či terasách z důvodu stínění pozemků a tedy snižování výnosů z polí. Vyšší stromy se nacházely pouze v blízkosti obytných budov, stodol, vjezdů na pozemky, podél vodotečí a komunikací. V poválečném období po roce 1945, kdy bylo intenzivní obhospodařování přerušeno, se postupně rozšiřoval vegetační kryt jak na kamenicích, tak i ve vyšších partiích původních polí, která postupně přecházela v lesní plochy. Původně nižší stromy, často upravované ořezem či porosty s probírkou, se bez limitujících zásahů postupně přeměnily, zejména v případě kamenic, v linie mohutných vzrostlých dřevin domácího původu – lípa srdčitá (*Tilia cordata*), javor mléč (*Acer platanoides*), javor klen (*Acer pseudoplatanus*), jasan ztepilý (*Fraxinus excelsior*). Dříve intenzivně udržované pozemky byly postupně plošně omezeny také rozrůstajícími se pásy nižší zeleně, vzniklé sukcesně, zejména nižších dřevin, jako je jeřáb ptačí (*Sorbus aucuparia*), hloh obecný (*Crataegus oxyacantha*), a vzrostlejších druhů keřů, např. líska obecná (*Corylus avellana*), v místech, kde se následně prováděla pastva. Tato nižší zeleň sloužila také jako doplněk pastvy (viz také dále kapitola IV., obr. 11).

Hustota vegetačního krytu kamenic a hromadnic ve sledovaných lokalitách se částečně odlišuje v závislosti na jejich umístění v krajině, světelných a hydrických podmínkách, složení valů a charakteru okolních porostů. Z hlediska krajinářského významu jsou velmi působivé porosty dlouhých linií kamenic ve volné krajině s různými druhy uspořádání:

- a) kompaktní, zpravidla stejnověký porost vyšších druhů domácích dřevin s převahou lípy a jasanu, vtroušenou třešní ptačí (*Prunus cerasus*) a jeřábu ptačího, lemovaný skupinami lísky a hlohu na kamenicích vedoucích kolmo po spádnicí
- b) přerušovaná linie s jednotlivými solitéry či skupinami nižších dřevin stejných druhů včetně nižších kvetoucích druhů, např. růže šípkové (*Rosa canina*) nebo maliníku (*Rubus idaeus*)
- c) skupiny stromů rostoucích na úpatí kamenic bez porostu na jejich vrcholu
- d) solitérní dřeviny či skupiny nižších dřevin rostoucích na hromadnicích, tvořící ostrovy zeleně ve volné krajině pastvin, s porosty jeřábu, lísky nebo vrby jívy (*Salix caprea*)
- e) horizontálně uspořádané linie stejnověkých porostů na agrárních terasách, zpravidla stejnověké s převahou olše (*Alnus glutinosa*), břízy bělokoré (*Betula alba*), jasanu, třešně, lísky, střemchy (*Prunus padus*) nebo modřinu opadavého (*Larix decidua*).

Agrární tvary na zemědělské půdě jsou většinou dobře zachované, resp. nejsou zásadně mechanicky poškozovány těžkou technikou. Dílčí poškození způsobuje přecházení skotu na jednotlivé pastviny a ojediněle trasování polních komunikací. Těleso agrárních tvarů

zpravidla nemá rozsáhlý porost na vrcholu. Kmeny stromů a keřů se nachází většinou na jejich úpatí, méně často na hromadnici samotné, a vrcholy v příhodných podmínkách pokrývají zejména mechorosty, event. některé druhy invazivních bylin, např. netýkavka žláznatá (*Impatiens glandulifera*). Kromě pastvin se v blízkosti obytných staveb nacházejí i louky s pestrým sortimentem bylin a trav, ojediněle se vyskytují i chráněné druhy.

Vegetace agrárních tvarů na lesní půdě

V souvislosti s již dříve uvedenými příčinami zalesnění původně zemědělsky obhospodařované půdy se na mnoha místech dochovaly agrární formy, zejména kamenice, ve vrcholových partiích hromadnice a v některých lokalitách s mírnější modelací terasy. Rozsah zalesňování v poválečných letech je možno odvodit ze srovnání leteckých snímků konce 30. a poloviny 50. let 20. století, konkrétní sortiment vysazovaných dřevin pak ze speciálních map S-1952 (obr. 12).

Vegetační kryt agrárních tvarů v lesních porostech se vyznačuje převahou stromů rostoucích převážně na okrajích kamenic, na něž oboustranně navazovaly donedávna zejména smrkové monokultury. Stromy rostoucí na úbočí skládaných kamenic zde plní pravděpodobně stabilizační funkci, zpravidla nevrůstají do kamenic. Zastoupeny jsou především mohutné javory horské, lípy srdčité, jasany ztepilé, z jehličnanů modřín opadavý a ojediněle i jedle bílá. U dříve zmlazovaných druhů s dobrou pařezovou výmladností lze dnes nalézt mohutné vícekmenné (polykormony) – zejména javory horské a lípy srdčitou.

Agrární tvar skrytý v lesním podrostu může ale být i bohatě porostlý mechy, lišejníky, kapradinami a bylinami. Po odtěžení lesa tento pokryv rychle hyne a místo něj se uchycují nálety ze sousedních parcel po odtěžených smrkových monokulturách.

Tyto kamenice nejvíce trpí fyzickým poškozením těžbou, stahováním dřevní hmoty z důvodu odtěžování okolních smrkových porostů. Po ukončení těžby na mnoha lokalitách zůstávají celé kmeny pokácených stromů, velké množství vývrátů, které pádem poškodily kamenice, a horní partie kamenic pokrývá množství neuklizeného klestu. Z dálkových pohledů je situování kamenic ve svazích velmi výrazné i v rámci lesa, protože jsou porostlé včetně svých okrajových částí listnatými dřevinami, které se výrazně odlišují od sousedních kompaktních jehličnatých porostů (obr. 13).

Obr. 10. Komora, precizně skládaná kamenice o výšce 2 m a šířce 5 m, foto: Tomáš Nitra, 2021

Po odstranění kůrovcem napadených jehličnatých porostů byly ponechány v blízkosti kamenic i na omezených plochách vzrostlé listnaté stromy, převážně jasany, lípy a javory horské. Stromy rostoucí dříve v zápoji jsou vysoce vyvětvěné s rovným průběžným kmenem. Odstranění zápoje zapříčinilo výrazné oslunění pasek a vysychání půdy, takže tyto dřeviny silně prosychají a pravděpodobně je budou následně poškozovat silné větry

Obr. 11a. Hejnov, Dolní Holčovice, vrch Kamenice ve 30. letech 20. století. V minulosti byl vegetační kryt kamenic mnohem menší, na obrázku jsou patrná příčná pole v lánech, vyznačena usedlost čp. 8 v Hejnově, zdroj: www.fotohistorie.cz

Obr. 11b. Hejnov, Dolní Holčovice, vrch Kamenice. V současnosti je patrný sestup lesa a proniky kamenic doprovázených listnatými stromy, pro orientaci označena usedlost čp. 8 v Hejnově, foto: Tomáš Nitra, 2022

Obr. 12. Komora, skládaná kamenice v lese s porosty mechů a kapradin, foto: Alena Halamičková, 2021

a vývraty. V některých lokalitách začala obnova lesních porostů, a to buď opakovanou výsadbou smrku v kombinaci s bukem, olší apod., nebo ponecháním samovolného vývoje obnovy lesa, spočívající v postupném zarůstání vhodných druhů listnatých dřevin, zejména tzv. pionýrských – břízy bílé (*Betula pendula*) a olše lepkavé (*Alnus glutinosa*) (obr. 14).

IV. Řeč archivních pramenů, příběh hospodáře – sedláka, zahradníka a domkaře

Agrární tvary byly zaneseny do katastrálního systému, císařské otisky stabilního katastru z 30. let 19. století ukazují, že měly svá vlastní parcelní čísla,¹⁶ jedna kamenice měla i několik parcelních čísel – byla podélně rozdělená na dvě půle. Současně byly kamenice parcelně děleny i příčně dle toho, zda byly vedeny jako neúrodné – bezbarvé, s označením *Ö* (*Öde*, pustina), nebo byly zdrojem např. užitkového dřeva – zaneseny jako zelené s označením *W* a symbolem stromu (*Weide*, pastvina). Informace z map a parcelních protokolů stabilního katastru tak potvrzují, že části kamenic již v té době, ale i dříve obrůstaly. Toto dělení bylo pro sedláky velmi důležité, protože z něj vycházela výměra k placení daní. Neúrodná půda, pustina (*Öde*) nebyla zahrnuta do kulturní půdy (*ausser Kultur*) a vlastník z ní neplatil daně ani žádné poplatky¹⁷ (obr. 15).

Také hromadnice měly, a dosud v mnoha případech stále mají, svá parcelní čísla, na starých mapách jsou důsledně zaznamenávány jako pravoúhlé útvary pro lepší výpočet výměry (ačkoli byly ve skutečnosti převážně oválné), a většinou jako neúrodné.

Historické mapy zachycují polní cesty mezi horní hranou meze a zemědělsky využívaným pozemkem. Zdi podpírající terasy sloužily nejen k fixaci polí, ale i k podepření komunikací, které po nich vedly.

Označování agrárních tvarů v archivních pramenech se liší od dnešního názvosloví, je velice pestré, zahrnuje celou škálu pojmenování a rozlišuje se i v jednotlivých vesnicích; v některých vesnicích měli i několik různých názvů. V Dlouhé Vodě, Ztracené Vodě a Komoře se setkáme pouze s názvem *kamenné hromady* (*Steinhausen*).¹⁸ V Hejnově byly nejčastějším názvem kamenné hromady, ale u jednotlivých parcel najdeme také název *dohromady snesené velké polní kameny* (*zusammen getragene Feldsteine/Ackersteine*),

¹⁶ Svá vlastní parcelní čísla má na sledovaném území velká část agrárních tvarů i v současnosti.

¹⁷ ROSOVÁ, Romana, *Jeseníky, kamenné řady*, nepublikovaná archivní rešerše, Ostrava: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě 2022, s. 1.

¹⁸ Zemský archiv v Opavě, fond Stabilní katastr slezský, kart. č. 31, inv. č. 49 – parcelní protokol obce Dlouhá Voda, tamtéž, kart. č. 225, inv. č. 367 – parcelní protokol obce Ztracená Voda, tamtéž, kart. č. 95, inv. č. 155 – parcelní protokol obce Komora.

Obr. 13. Ztracená Voda, výsadba po těžbě: vpravo dole řízená, uprostřed samovolná, vlevo pastvina, foto: Alena Halamičková, 2022

nebo navezené polní kameny (*ausgeführte Ackersteine*), často také skála a dohromady snesené kameny (*Felsen und zusammen getragene Feldsteine/Ackersteine*).¹⁹ Také ve Valštejně jsou zmiňovány jako dohromady snesené polní kameny, kamenné hromady, příp. *neužitečné kamenné hřebety* (*unnutzbare Steinrücke*).²⁰ Ve Spáleném je nazývali kamenné hromady nebo kamenné hřebety (*Steinrücke*), některé pásy neúrodné půdy se označovaly jako *pískové pásy* nebo *lavice* (*Sandstrich, Sandbank*).²¹ V Petrovicích byl nejčastějším názvem kamenný hřbet, ojediněle *kamenný lem* (*Steinrand*).²² V Holčovicích užívali názvy kamenný hřbet, ojediněle kamenná hromada. Nejvíce názvů používali v Heřmanovicích: kromě kamenných hromad a kamenných hřbetů také *kamenná suť* (*Steingerölle*), *kamenné vršky* (*Steinhügel*), *kamenné příkopy* (*Steinriegel*) nebo *štěrková lavice* (*Schotterbank*). Nejčastěji se tedy objevuje název *kamenný hřbet* (*Steinrücke*).²³

Ve zkoumaných lokalitách bylo agrárních tvarů velké množství, např. v Dlouhé Vodě to bylo přes 300 parcel, ve Valštejně 107, v Petrovicích 562. Kamenice v Hejnově měly velké rozlohy: např. parc. č. 639 majitelky Klary Titzové (čp. 13) měla rozlohu 1 025 čtver. sáhů (asi 3 680 m²), parc. č. 173 majitele Johana Bräunliha (čp. 54) měla rozlohu 1 125 čtver. sáhů (asi 4 039 m²), parc. č. 215 majitele Ferdinanda Jauerniga (čp. 50) měla rozlohu 1 300 čtver. sáhů (asi 4 277 m²).²⁴ To je ale dáno také tím, že zde byly málo příčně děleny, protože byly téměř výhradně vedeny jako neúrodné.

Z podélného dělení kamenic vyplývá, že se sedláci-sousedé o jednu kamenici dělili, každému patřila vždy polovina u jeho lánu; současně je na některých lokalitách patrné, že každý ze sousedů stavěl na své straně zeď z větších kamenů a do meziprostoru se házely kameny menší, což také odpovídá častým nálezovým situacím, ovšem s tím, že dnes se některé ze zídek rozpadly a kamenice se jeví jako vršené.

Kamenice patřily k usedlostem, parcela byla vždy zapsána jako součást konkrétního popisného čísla bez ohledu na jejich velikost, resp. na výměru polností. Většinou je měli sedláci, ale i zahradníci, v Komoře a Hejnově také domkaři, protože zde oproti zvyklostem vlastnili půdu. Výjimečně je vlastnila i vrchnost a v několika případech také farnost.

¹⁹ Tamtéž, kart. č. 50, inv. č. 77 – parcelní protokol obce Hejnov.

²⁰ Tamtéž, kart. č. 205, inv. č. 336 – parcelní protokol obce Valštejn.

²¹ Tamtéž, kart. č. 102, inv. č. 167 – parcelní protokol obce Spálené.

²² Tamtéž, kart. č. 153, inv. č. 253 – parcelní protokol obce Petrovice.

²³ Tamtéž, kart. č. 50–51, inv. č. 78 – parcelní protokol obce Heřmanovice.

²⁴ Tamtéž, kart. č. 50, inv. č. 77 – parcelní protokol obce Hejnov.

Poměr mezi množstvím agrárních tvarů a úrodné půdy si můžeme ukázat na několika příkladech:

Sedlák Gottlieb Hein z usedlosti čp. 40 ve Spáleném:²⁵

nemovitost	parcela	celková rozloha	přepočet ²⁶
obytná a hospodář. budova	63	133 čtver. sáhů	477,5 m ²
hospodářská budova	64	37 čtver. sáhů	133 m ²
zeleninová zahrada	248	30 čtver. sáhů	108 m ²
ovocná zahrada	249, 251	490 čtver. sáhů	1 759 m ²
pastviny	252, 255, 265	205 čtver. sáhů	734 m ²
pole	257, 258, 266, 290	16 jiter 3 785 čtver. sáhů	10,5 ha
louka s užitkovým dřevem	259	385 čtver. sáhů	1 382 m ²
louky	264, 267	705 čtver. sáhů	2 531 m ²
les s listnatými stromy	261	1 jitro 525 čtver. sáhů	0,76 ha
křoví	254, 262, 289	905 čtver. sáhů	3 249 m ²
kopanina ²⁷	263	2 jitra 50 čtver. sáhů	1,19 ha
cesta	1241	285 čtver. sáhů	1 023 m ²
agrární tvary	253, 256, 260	2 345 čtver. sáhů	8 418 m ² / 0,84 ha

Celkem tedy sedlák vlastnil téměř 40 ha užitečných ploch včetně lesů, zatímco kamenice zabraly asi 1 ha.²⁸ Kdybychom počítali pouze pole, pak je poměr výraznější: 10 : 1 ha, agrární tvary zabíraly cca 10 % hospodářových polností.

Zahradník Josef Schindler z čp. 14 v Hejnově:²⁹

nemovitost	parcela	celková rozloha	přepočet
obytná budova	16	59 čtver. sáhů	212 m ²
pole		6 jiter 500 čtver. sáhů	3,63 ha
louka	29	830 čtver. sáhů	2 980 m ²
agrární tvary	635, 637	1 495 čtver. sáhů	5 367 m ² / 0,54 ha

Poměr polností a agrárních tvarů u zahradníka je zhruba 3,9 : 0,5 ha, kamenice a hromadnice zabíraly asi 11 % ploch z polí, které mu náležely.

Domkař Franz Gans z čp. 18 v Hejnově:³⁰

nemovitost	parcela	celková rozloha	přepočet
obytná budova	21	42 čtver. sáhů	226,4 m ²
pole	36, 609	605 čtver. sáhů	2 172 m ²
pastvina	610	45 čtver. sáhů	161,5 m ²
pastvina s ovocnými stromy	37	280 čtver. sáhů	1 005 m ²
agrární tvary	608, 612	375 čtver. sáhů	1 346 m ²

Poměr užitečných ploch k nevýnosným je 3 338 m² k 1 346 m², agrární tvary tedy zabíraly asi 28 % půdy, kterou měl domkař k dispozici.

25 Tamtéž, kart. č. 102, inv. č. 167 – parcelní protokol obce Spálené.
26 Přepočty vycházejí z rakouské měrné soustavy z roku 1765, podle níž 1 čtvereční sáh = asi 3,59 m², 1 jitro = asi 5 754 m², čili 0,5754 ha. Jedná se tedy o přibližné hodnoty.
27 Pole na příkrém svahu nebo též v lese, které nelze orat a obdělává se jen kopáním rýči a motykami.
28 Největší měla 1 235 čtver. sáhů (asi 4 433,6 m²), nejmenší 195 čtver. sáhů (asi 700 m²).
29 Zemský archiv v Opavě, fond Stabilní katastr slezský, kart. č. 50, inv. č. 77 – parcelní protokol obce Hejnov.
30 Tamtéž.

Obr. 14. Heřmanovice, Farské údolí, linie kamenic doprovázených listnatými stromy pronikají hospodářským jehličnatým lesem, foto: Gabriela Čočková, 2022

Někteří hospodáři vlastnili velké množství parcel s agrárními tvary, například Josef Schindler, majitel usedlosti čp. 12 v Dlouhé Vodě, obhospodařoval 29 pozemkových parcel, z toho na 24 parcelách se nacházely agrární tvary.³¹

Z výše uvedených (a dalších) příkladů lze soudit, že podíl agrárních tvarů vzhledem k úrodné půdě byl značný, a to ještě musíme vzít v úvahu, že jejich určitá část není započítána jako agrární tvar, protože byla označena jako součást pastvin nebo luk s užitkovým dřevem.

V. Poškození kulturní agrární krajiny a agrárních tvarů v důsledku kůrovcové kalamity

Agrární tvary podléhají dlouhodobému přirozenému rozpadu, který je velmi pozvolný a mírný. Vliv na něj mají přírodní jevy od gravitace, přes střídání teplot (mrazové zvětřování), rozpad v důsledku zakořeňování vegetace, až po působení lesní a další fauny (obydlování, stezky s přechody přes agrární tvary). Antropogenní negativní vlivy lze rozdělit na ty, které předcházely intenzivní těžbě po napadení kůrovcem nebo probíhají průběžně stále, a ty v jejím důsledku.

Před kůrovcovou těžbou (vybrané položky)

- a) zničení agrárních tvarů v nižších a rovinatějších polohách při provádění technicko-hospodářských úprav pozemků ve 2. polovině 20. století v důsledku obecně známých změn (vysídlení německého obyvatelstva, zábory, scelování, výstavba velkokapacitních objektů zemědělské výroby)
- b) zničení novou výstavbou na nevhodných místech – směrem od intravilánů vesnic do lánů, do svahů (rodinné domy, chaty); tento negativní vliv na kulturní agrární krajinu je

³¹ Zemský archiv v Opavě, fond Stabliní katastr slezský, kart. č. 31, inv. č. 49 – parcelní protokol obce Dlouhá Voda.

Obr. 15. Heřmanovice, kamenice s vlastními parcelními čísly, podélně i příčně dělené a označené jako užitečné nebo neužitečné (obdobně i hromadnice), na povinném císařském otisku stabilního katastru z roku 1836, zdroj: Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, Císařské povinné otisky map stabilního katastru Morava a Slezsko, sig. 0702-1

stejně nebezpečný jako poškozování v důsledku těžby lesa, trvá stále a bude krajinu ohrožovat i v budoucnu

- c) odebírání kamene z agrárních tvarů pro jiné účely
- d) zřizování, umísťování novodobých konstrukcí a cizorodých zařízení na agrární tvary (tzv. kamenné mohyly na vrcholech agrárních hald, posedy, vyhlídkové body ad.)
- e) dílčí poškození v důsledku pastvy skotu – stezky přes agrární valy; celkově má ale pastevectví pozitivní vliv na uchovávání celkového vzhledu kulturní agrární krajiny i existence agrárních tvarů v ní (obr. 16).

V rámci kůrovcové těžby (vybrané položky)

Část agrárních tvarů se v průběhu 2. poloviny 20. století ocitla v souvisle zalesněném území. Z důvodu dlouhodobého sucha a následné kůrovcové kalamity od roku 2015 probíhala a stále probíhá intenzivní těžba, zvláště smrkových porostů. Na agrární tvary měla a má těžba a zjednodušování manipulace s dřevní hmotou destruktivní vliv, mnohdy fatální.

Nejčastěji zaznamenanými případy poškození agrárních tvarů jsou:

- a) přejezd těžké techniky přes kamenice v příčném směru; v nejhorších případech není na agrární objekt vůbec brán ohled a technika ho rozjezdí opakovaně v několika sekundách nad sebou; v některých případech jsou kamenice přerušeny přejezdy po své délce v téměř pravidelném rytmu³²

³² Např. kamenice mezi lány usedlostí čp. 6 a 7 v Dlouhé Vodě, polní trať *Sommerseite*, je takto při délce 368 m nevratně přerušena pětikrát.

Obr. 16. Valštejn, stezka přechodu pasoucího se skotu přes 2 m vysokou skládanou kamenici a její rozpad, foto: Tomáš Nitra, 2018

- b) pojiždění těžké techniky po agrárním tvaru v podélném směru, které vede k jeho úplné likvidaci a zániku; jedná se o nejdestruktivnější způsob poškození³³
- c) poškozování v důsledku pojiždění těžké techniky po horní hraně meze, které způsobuje vývraty stromů zpevňujících terasu a následně její rozpad
- d) zřizování dočasných úložišť dřeva často nebere ohled na průběh a umístění agrárních tvarů, část jich zabírá a likviduje, místo aby byla úložiště umístěna mezi nimi
- e) zřizování a umísťování odtokových koridorů přímo zneužívá agrární tvary – hluboce rozježděné vrstevnicové cesty způsobují při průtržích zaplavení v intravilánech sídel, v určitých úsecích se proto probourávají tak, aby mohla voda odtékat po svahu na více místech, bohužel se tato místa volí při agrárních objektech, jež jsou tímto poškozovány – je na ně navážena vrstva zeminy nebo jsou jejich části odhrnuty a rozmetány
- f) bezohledná těžba, manipulace a doprava, která zasahuje i porosty nenapadené, tedy zejména listnaté stromy, jež jsou součástí autentické hodnoty agrárního tvaru, vyvrací je nejhůře i s kořeny, a tím způsobuje rozpad agrárního tvaru od nejspodnějších vrstev, respektive jeho úplný zánik
- g) bezohledné kácení, které zanechá agrární tvar neodtěženými kmeny a větvemi, jež následně potahuje a vláčí, čímž ničí jeho strukturu (obr. 17, 18).

Závěr – možnosti památkové ochrany

Památková péče chrání v rámci zkoumaného území některé vybrané obce – vesnice, respektive jejich intravilány, tedy čistě historickou zástavbu (Heřmanovice, Petrovice, Horní a Dolní Údolí), coby památkové zóny nebo rezervace. Nezahrnula však do svého

³³ Kamenice na Ďáblově kopci nad Petrovicemi mají na šířku cca 3 metry a výšku kolem jednoho metru. Intenzivní odlesňování v důsledku kůrovcové kalamity, které zde proběhlo, nebralo ohled na cenné pozůstatky minulosti, naopak tyto byly nemilosrdně ničeny. Těžká technika v podobě mohutných harvesterů, které jsou schopny jednotlivé stromy zpracovat kompletně, aniž by se jich dotkla lidská ruka, však po sobě současně zanechává spoušť s rozdrčeným podrostem a poničeným podložím. Řidiči se naučili kamenice využívat jako podloží (komunikaci) pro přímou jízdu svahem nahoru či dolů. Zjistili, že se jim takto jede snadněji, než kdyby měli kličkovat mezi pařezy nebo se brodit podrostem. Výsledkem ale je, že z kamenice vznikající po dlouhá staletí během několika minut nezůstane téměř nic, je rozmetána.

Obr. 17. Petrovice, kamenice zcela rozvrácená pojižděním v podélném směru, foto: Tomáš Nitra, 2021

zájmu zmiňované antropogenní intaktně dochované tvary charakteristické pro místní krajinu. Přitom agrární tvary a plužiny vytvářejí unikátní ekotopy se specifickým bylinným, keřovým i stromovým patrem, bezprostředně na intravilány sídel navazují, patří k sobě, jedno bez druhého by nemohlo existovat. Dokonce se dá říci, že rozdělení plužiny bylo prvotní, od něho, od šíře lánů se odvíjí urbanismus vesnic – rytmus jejich zástavby.

V kulturní krajině podhůří Jeseníků existující agrární tvary antropogenního reliéfu plní v současné krajině více funkcí než v době svého vzniku. Z tohoto důvodu si zaslouží nejen naši pozornost, ale i ochranu. V této souvislosti je nutné podotknout, že na výše vymezenou krajinu s agrárními tvary bezprostředně navazuje a částečně se s ní i prolíná území s významně dochovanými archeologickými nálezy a početnými montánními tvary reliéfu (štoly, haldy, pinky...), které souvisejí s těžební činností probíhající od středověku. V intenzivní podobě je součástí katastrálních území Zlatých Hor, Heřmanovic, Horního a Dolního Údolí (Zlatohorský rudní revír),³⁴ zejména Příčný vrch a jeho okolí oplývá bohatstvím srovnatelným s památkami světového dědictví. Je proto na místě, aby navrhovaná krajinná památková zóna s agrárními tvary zahrnula rovněž tuto montánní krajinu tak, aby se mohly vzájemně synergicky podpořit.

Do určité míry je prozatímním nástrojem ochrany územně plánovací proces, v jehož územně analytických podkladech se dotýčný jev v některých lokalitách vyskytuje a je popsán na regionální a krajské úrovni. Důraz na ochranu v rámci územního plánování je i úkolem památkové péče, ovšem zde na úrovni doporučení a upozornění.³⁵ Velmi

³⁴ PRÍX, Dalibor – VEČEŘA, Josef – ZEŽULA, Michal (eds.), *Zlatohorský rudní revír, montánní region a jeho mezioborový výzkum*, Opava 2022, s. 219.

³⁵ Stanovisko NPÚ, ÚOP v Ostravě, č. j. NPU-381/99056/2016 ze dne 30. 1. 2017, ke Komplexním pozemkovým úpravám v katastrálním území Valštejn; část Upozornění: *Upozorňujeme na jedinečnost krajinného rázu v území, pro které budou zpracovány komplexní pozemkové úpravy. V krajině kolem sídla Valštejn se dosud dochovala výjimečná historická krajinná struktura, odvíjející se od historické plužiny, respektující morfologii terénu (tj. po vrstevnicích založené dlouhé linie mezi porostlé keři a vysokou zelení). Návrhem komplexních pozemkových úprav nesmí dojít k ztrátě malebnosti krajiny ani snížení hodnoty krajinného rázu. Upozorňujeme současně na nutnost respektovat požadavky*

Obr. 18. Spálené, agrární terasy s valy poškozené vývraty v důsledku pojiždění těžké techniky a odstranění lesního zápoje, foto: Gabriela Čočková, 2022

důležité je důrazně dbát na ochranu nezastavitelnosti dotyčného území.³⁶ Otázkou je, zda tato ochrana stačí. Po bližším zkoumání v terénu se domníváme, že ne. Jsou povolovány stavby, které svým umístěním a tvaroslovím výslovně narušují krajinný ráz a jdou proti výše deklarovanému zájmu. Současně nebere na agrární tvary ohled ani lesní hospodaření (viz výše).

Kromě výrazného kulturně historického významu mají agrární tvary s doprovodnou zelení význam i z hlediska ochrany přírodních hodnot. Struktura, původ a význam vegetace agrárních forem plužiny je předmětem mnohovrstevného průzkumu odborníků mnoha profesí. Samotná ochrana vegetace však nadále spočívá v aplikaci zákona č. 114/1992 Sb. (Zákon České národní rady o ochraně přírody a krajiny, § 7–9, 12, odst. 1), pokud se nejedná o území zvláště chráněné.³⁷ Zachování hodnot těchto území tak vyžaduje komplexnější formu ochrany dotyčného významného krajinného celku.

Protože ochrana výše uvedenými prostředky nestačí, je nutné v nejceněnějších a nejkompaktnějších lokalitách vymezit území a jeho ochranu formou vyšší, formou institucionalizované památkové ochrany – krajinnou památkovou zónou. Forma KPZ zahrnuje

na ochranu krajinných hodnot, stanovené v nadřazené územně plánovací dokumentaci a celostátně platných dokumentech:

– *Zásady územního rozvoje Moravskoslezského kraje, vydaných Zastupitelstvem Moravskoslezského kraje dne 22. 12. 2010, usnesením č. 16/1426, dle kterých je katastrální území Valštejn součástí krajinné oblasti Nízký Jeseník, tj. v katastrálním území Valštejn je potřeba uchovat harmonické měřítko krajiny, pohledový obraz významných krajinných horizontů a krajinných, resp. kulturně historických dominant.*

– *Politika územního rozvoje České republiky, ve znění Aktualizace č. 1, schválena usnesením vlády České republiky dne 15. dubna 2015 pod č. 276. V Republikových prioritách územního plánování pro zajištění udržitelného rozvoje území, prioritě 14 je uloženo ve veřejném zájmu chránit a rozvíjet přírodní, civilizační a kulturní hodnoty území včetně urbanistického, architektonického a archeologického dědictví. Zachovat ráz jedinečné urbanistické struktury území, struktury osídlení a jedinečné kulturní krajiny, které jsou výrazem identity území, jeho historie a tradice.*

36 KUČA, K. (ed.) – KUČOVÁ, V. – SALAŠOVÁ, A. – VOREL, I. – WEBER, M. a kol., *Krajinné památkové zóny*, s. 24.

37 Odbor životního prostředí obce s rozšířenou působností posuzuje činnosti a záměry z hlediska obecné ochrany krajinného rázu, respektive se vyjadřuje, zda by tyto činnosti a záměry krajinný ráz nezměnily nebo nesnižily jeho hodnoty.

mnoho prvků, které stále nejsou uspokojivě dořešeny, forma ochrany je komplikovaná a obavy ze střetů v rámci možných vedených řízení jsou jednou z příčin, proč nejsou prohlašovány další KPZ, jejichž několik návrhů spočívá na půdě Ministerstva kultury. Rozhodně však stojí za to učinit v této věci maximum možného.³⁸ V současnosti existuje v České republice 27 KPZ, avšak na území Moravskoslezského a Olomouckého kraje se nevyskytuje žádná.³⁹ Téměř všechny současné KPZ lze rozdělit do tří tematických okruhů. Největší počet KPZ jsou území, která byla v minulosti, především v barokním období, komponována vrchností a jejími architekty a krajináři (12 a dalších pět v kombinaci s organicky vyvinutou krajinou). Druhou nejpočetnější skupinou jsou KPZ s hornickou, montánní historií (čtyři, dnes některé z nich chráněné již i jako památky světového dědictví UNESCO), třetí skupinu tvoří KPZ, které jsou vázány na území poznamenané slavnými bitvami a zahrnující pomníky a památníky na jejich oběti (tři).⁴⁰ Autoři dlouhodobě se zajímající o dané téma přiznávají, že prakticky žádná krajina s agrárními tvary v Česku dosud chráněna není, že je to chyba a že se taková krajina jaksi neochrání „sama“.⁴¹

Summary

The research of the village settlements in Jeseníky has shown that they are also remarkable for their immediate surroundings, which bear significant and essential information about agricultural activities before the middle of the 20th century in the form of agrarian components. These elements were created during the transformation of the natural landscape into a cultural landscape mainly through agriculture, which, in addition to its primary purpose, shaped the relief. The high stone content of the soil profile, which is typical of the foothills, made ploughing and crop growth difficult, and farmers had to continuously remove stones from the soil. Excess stones were piled up in the form of clearance cairns, agrarian heaps (mounds) or as part of the separation of agrarian terraces. The phenomenon of agrarian elements has been preserved in the foothills of the Jeseníky Mountains to varying degrees and intensities, but there are enclaves that are preserved to a high degree and at the same time are directly connected to each other over a larger area. This situation is particularly evident in the Krnov region in the valleys of the Opavice and Osoblaha rivers. In the past, agrarian features were also entered into the land registry system and had their own parcel numbers, mostly marked as *Óde*, or infertile land.

It is evident from archival sources that the proportion of agrarian elements in relation to the fertile soil was considerable, with many farmsteads occupying more than 10% of the land. Flora and fauna are also an integral part of the agrarian elements. The vegetation cover probably served as a stabiliser for boulders and terraces in the past, and young trees may have been used as a food supply. The representation of woody plants is based on local habitat conditions and is influenced by the composition of agrarian forms and management practices. The agrarian features are subject to gradual long-term natural decay, influenced by natural phenomena ranging from gravity, erosion (wind, water), temperature changes (frost heaving), decay due to vegetation rooting, to the influence of forest and other fauna (human habitation, paths with transitions through agrarian features). Although some of the villages surveyed are listed (village conservation areas), the agrarian features characteristic of the local landscape are not subject to conservation protection. It therefore appears necessary to define the area and its protection in the form of institutionalised conservation – a landscape conservation area – in the most valuable and compact locations.

38 Status KPZ umožňuje vlastníkům pozemků čerpat na obnovu hodnotných krajinných prvků finanční prostředky z rozpočtu Ministerstva kultury ČR prostřednictvím Programu péče o vesnické památkové rezervace, vesnické památkové zóny a krajinné památkové zóny, dostupné online: <https://www.mkcr.cz/program-pece-o-vesnicko-pamatkove-rezervace-vesnicko-pamatkove-zony-a-krajinne-pamatkove-zony-284.html> [08. 07. 2024].

39 KUČOVÁ, Věra – STROBLOVÁ, Lenka – WEBER, Martin, Ochrana a péče o historickou kulturní krajinu prostřednictvím institutu krajinných památkových zón (SWOT analýza), *Zprávy památkové péče*, 2013, roč. 73, č. 4, s. 342; KUČA, K. (ed.) – KUČOVÁ, V. – SALAŠOVÁ, A. – VOREL, I. – WEBER, M. a kol., *Krajinné památkové zóny*, s. 28, 33.

40 KUČA, K. (ed.) – KUČOVÁ, V. – SALAŠOVÁ, A. – VOREL, I. – WEBER, M. a kol., *Krajinné památkové zóny*, s. 31. Obdobně dosud v rámci republiky není chráněna žádná krajina vinohradnická nebo chmelařská.

41 DOSTÁLEK, J. – EHRLICH, M. – KUČA, K. – KUČOVÁ, V. – PACÁKOVÁ, B., *Metodika*. V rámci KPZ se stanovuje předmět památkové ochrany, jeho účel a cíl, zpracovává se evidenční list, který obsahuje identifikační údaje včetně grafických záznamů lokalizace, věcné údaje včetně historického vývoje, zájmy památkové péče včetně definice hodnot obsažených na území (krajinných, urbanistických, architektonických, montánních ad.), stanovení dominant, vyhlídkových bodů, pohledových vazeb, cenných prvků všech kategorií, ale i rušivých jevů, fotografickou, mapovou a jinou dokumentaci.

Prameny a literatura

- CZAJKOWSKI, Petr – HOMOLA, Aleš – MARKEL, Martin – PONEŠOVÁ, Barbora – SVOBODA, František, *Krajina jako dílo. Barokní krajinou od Mikulova po Znojmo*, Brno 2016.
- DOSTÁLEK, Jiří – EHRLICH, Marek – KUČA, Karel – KUČOVÁ, Věra – PACÁKOVÁ, Božena, *Metodika tvorby standardizovaného záznamu krajinné památkové zóny*, Praha 2014.
- EHRLICH, Marek – KUČA, Karel – KUČOVÁ, Věra – PACÁKOVÁ, Božena – PAVLÁTOVÁ, Marie – SALAŠOVÁ, Alena, *Typologie historické kulturní krajiny České republiky*, České Budějovice 2020.
- HALAMÍČKOVÁ, Alena – NITRA, Tomáš, Kulturní krajina v podhůří Jeseníků na Krnovsku, in: *Sborník Národního památkového ústavu v Ostravě*, Ostrava 2017.
- HOUFFKOVÁ, Petra – BUMERL, Jiří – POSPÍŠIL, Lukáš – KARLÍK, Petr – BENEŠ, Jaromír – BERNARDOVÁ, Alexandra – HRABALÍKOVÁ, Michaela – JANEČKOVÁ MOLNÁROVÁ, Kristina – HEJCMAN, Michal, Origin and development of long-strip field patterns: A case study of an abandoned medieval village in the Czech Republic, *Catena*, 2015, č. 135, s. 83–91.
- CHYBÍK, Josef, *Heřmanovice. Od oppida ke vsi*, Krnov 2008.
- KULIŠŤÁKOVÁ, Lenka a kol., *Metodika identifikace komponovaných krajin*, Brno 2014.
- KUČA, Karel (ed.) – KUČOVÁ, Věra – SALAŠOVÁ, Alena – VOREL, Ivan – WEBER, Martin a kol., *Krajinné památkové zóny České republiky*, Praha 2015.
- KUČA, Karel (ed.) – MALINA, Ondřej – SALAŠOVÁ, Alena – WEBER, Martin a kol., *Historické kulturní krajiny České republiky*, Průhonice 2020.
- KUČA, Karel, Oblasti dochovaných strukturálně výrazných plužin v České republice, *Zprávy památkové péče*, 2014, roč. 74, č. 1, s. 34–49.
- KUČOVÁ, Věra, Kulturní krajina a krajinné památkové zóny v České republice v kontextu světového kulturního a přírodního dědictví, *Zprávy památkové péče*, 2008, roč. 68, č. 4, s. 295–301.
- KUČOVÁ, Věra, Historická kulturní krajina v kontextu památek světového dědictví, *Zahrada – park – krajina*, 2007, roč. 17, č. 1, s. 6–10.
- KUČOVÁ, Věra – PEŠOUT, Pavel – TOMÁŠEK, Martin, Spolupráce Národního památkového ústavu a Agentury ochrany přírody a krajiny ČR při ochraně přírodního a kulturního dědictví, *Zprávy památkové péče*, 2022, roč. 82, č. 4, s. 487–495.
- KUČOVÁ, Věra – STROBLOVÁ, Lenka – WEBER, Martin, Ochrana a péče o historickou kulturní krajinu prostřednictvím institutu krajinných památkových zón (SWOT analýza), *Zprávy památkové péče*, 2013, roč. 73, č. 4, s. 340–346.
- LIPSKÝ, Zdeněk, Krajinné památkové zóny jako nástroj ochrany historické kulturní krajiny, *Životné prostredie*, 2014, roč. 48, č. 1, s. 15–19.
- PEŠTA, Jan, *Plošný průzkum lidové architektury a venkovských sídel*, Praha 2014.
- PRIX, Dalibor – VEČEŘA, Josef – ZEZULA, Michal (eds.), *Těžba zlata na Bruntálsku, Montánní region pohledem mezioborového výzkumu*, Ostrava 2017.
- PRIX, Dalibor – VEČEŘA, Josef – ZEZULA, Michal (eds.), *Zlatohorský rudní revír, montánní region a jeho mezioborový výzkum*, Opava 2022.
- RIEZNER, Jiří a kol., *Holčovice 1377–2002*, Olomouc 2002.
- RIEZNER, Jiří, *Agrární formy reliéfu a jejich vegetace v kulturní krajině Jesenicka*, dizertační práce, Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity 2007.
- RIEZNER, Jiří, Agrární formy reliéfu ve Zlatohorské vrchovině, *Geomorphologia Slovaca et Bohemica*, 2007, roč. 7, č. 1, s. 50–55.
- RIEZNER, Jiří, Krajinotvorný význam vegetace agrárních valů a teras na příkladu Jesenicka, *Studia OECOLOGICA*, 2011, roč. V, č. 1, s. 44–53.
- RIEZNER, Jiří, „Záhumeniová semibocage“: Typ krajinného rázu Jesenicka, *Geografie. Sborník České geografické společnosti*, 2008, roč. 113, č. 2, s. 69–78.
- ROSOVÁ, Romana, *Jeseníky, kamenné řady*, nepublikovaná archivní rešerše, Ostrava: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě 2022.
- SALAŠOVÁ, Alena – SEDLÁČEK, Josef – TRPÁKOVÁ, Lenka, *Metodika hodnocení vlivů na krajinné památkové zóny*, Brno 2015.
- SALAŠOVÁ, Alena – SEDLÁČEK, Josef – TRPÁKOVÁ, Lenka, *Metodika monitoringu stavu na krajinné památkové zóny*, Brno 2015.
- ŠITNEROVÁ, Ivana – BENEŠ, Jaromír – KOTTOVÁ, Blanka – BUMERL, Jiří – MAJEROVIČOVÁ, Tereza – JANEČKOVÁ, Kristina, Archeologický výzkum plužin a zemědělských teras jako fenoménu historické krajiny České republiky, *Archaeologia historica*, 2020, roč. 45, č. 1, s. 141–165.
- ŠITNEROVÁ, Ivana – BENEŠ, Jaromír – TRPÁKOVÁ, Lenka – BUMERL, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Veronika – MAJEROVIČOVÁ, Tereza – HRABÁKOVÁ, Lenka – JANEČKOVÁ, Kristina, Landscape Transformed: Archaeological, Historical and Environmental Dating of the Early Modern Field System in Valštejn, Czech Republic, *Interdisciplinaria Archaeologica*, 2020, roč. XI, č. 1, s. 89–101.
- ŠKABRADA, Jiří, *Nástin vývoje vesnických půdorysů a plužin v Čechách. K výpovědní schopnosti map stabilního katastru*, Brno 2022.

ŠTĚPÁNEK, Miroslav, Plužina jako pramen dějin osídlení (Příspěvky k dějinám osídlení 1), *Československý časopis historický*, 1967, roč. 15, s. 725–746.
ŠTĚPÁNEK, Miroslav, Plužina jako pramen dějin osídlení (Příspěvky k dějinám osídlení 2), *Československý časopis historický*, 1968, roč. 16, s. 247–274.
VEČEŘOVÁ, Věra – VEČEŘA, Josef, *Jesenické zlaté stezky*, Jeseník 2002.
VONDRÁČKOVÁ, Simona, Plán ochrany krajinných památkových zón / Protection plan of landscape conservation zones, in: *Prostor pro život. Sborník 1. ročníku mezinárodní konference Krajina Sídla Památky*, Brno 2023, s. 136–145.
VOREL, Ivan – KUPKA, Jiří (eds.), *Aktuální otázky ochrany krajinného rázu*, Praha 2010.
ZACHAROVÁ, Johana – RIEZNER, Jiří – ELZNICOVÁ, Jitka – MACHOVÁ, Iva – KUBÁT, Karel – HOLCOVÁ, Diana – HOLEC, Michal – PACINA, Jan – ŠTOJDL, Jiří – MATYS GRYGAR, Tomáš, *Historical Agricultural Landforms – Central European Bio-Cultural Heritage Worthy of Attention*, Land, MDPI, 2022, vol. 11.

Ing. Alena Halamičková (nar. 1957)

dříve Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě
halamickova.alena@seznam.cz

Obor zahradní a krajinářskou architekturu absolvovala na Vysoké škole zemědělské Brno se sídlem v Lednici na Moravě v roce 1981. Od roku 1983 pracovala v Národním památkovém ústavu (dříve Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody, dále Státní památkový ústav etc.), původně v oddělení ochrany přírody, později v oddělení památkové péče jako specialista pro areály historické zeleně v Severomoravském a později Moravskoslezském kraji.

Mgr. Tomáš Nitra (nar. 1970)

Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě
nitra.tomas@npu.cz

Absolvoval obor Kulturní dějiny na Filozofické fakultě Ostravské univerzity. Pracuje v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v Ostravě, jako specialista na lidovou architekturu. Jako garant pro celý Moravskoslezský kraj dohlíží zejména na obnovy kulturních památek dřevěného a venkovského stavitelství – dřevěných kostelů, roubených chalup, usedlostí, hospodářských staveb a dalších. Kromě toho se zajímá o kulturní krajinu jako výsledek hospodářské činnosti člověka na vesnici, propaguje její zachování a revitalizaci. Formou přednášek a prezentací představuje lidovou architekturu v menších obcích a regionálních muzeích Moravskoslezského kraje.

Mgr. Romana Rosová, Ph.D. (nar. 1972)

Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě
rosova.romana@npu.cz
ORCID ID: 0009-0001-1507-6900

Absolventka oborů Historie-muzeologie a Historie s rozšířenou výukou jazyků na Filozoficko-přírodovědecké fakultě Slezské univerzity v Opavě. Od roku 1996 pracuje v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v Ostravě v oddělení průzkumů, kde se zabývá stavebněhistorickými průzkumy, především zpracováním archivních rešerší. Podílí se ale také na průzkumech mobiliárních fondů, městského urbanismu nebo archeologických výzkumech. V posledních letech se soustavněji věnuje výzkumu dřevěných kostelů v Pobeskydí a na Těšínsku. V rámci NPÚ i ve svém volném čase se snaží o propagaci a popularizaci památek a památkové péče.